

*En flyktning
krysser sitt
spor*

Anerkjent, myteomspunnet – og undervurdert

☞ Aksel Sandemose (1899–1965) har hatt en underlig posisjon i norsk litteraturhistorie. Han er beundret, hyllet og anerkjent, men de mest originale og banebrytende perspektivene i forfatterskapet hans er samtidig blitt oversett eller nedvurdert.

☞ I dag ser vi at Sandemose var en frontfigur for modernismen i norsk roman-kunst, og at de tidligere hyllingene av forfatterskapet hans presset ham inn i en norsk tradisjon han ikke tilhører. Litteraturkritikerne stirret seg blinde på psykoanalytiske perspektiver og jantelov.

Foto: Bjørn Fjørtoft / Scanpix Sweden

En syndefull og antiborgerlig rebell

Foto: Bjørn Fjørtoft / Scanpix Sweden

☞ Sandemose hevdet at det i hans tid var viktig å vise fram «syndenes mangfoldighet» og ha «evne til å unnvære medborgerlig aktelse». Begge deler behersket

han til fulle. Han var nok opptatt av sitt omdømme og andres gunst, men var ikke redd for å banne i kirka. Og syndene var det mange av.

☞ Den danske forfatteren og arbeiderklassesønnen emigrerte til Norge som 31-åring fordi livet hans i København var i ferd med å rakne. Han hadde solgt samme manus til to forlag fordi han, som mange ganger før, holdt på å drukne i ubetalte regninger og gjeld. Derfor var han røket uklar med de store danske avishusene og andre sentrale miljøer i København. Løsningen ble å reise fra alt sammen – til Norge. Mora var norskfødt, fra Sander-mosen i Asker, og Sandemose gjorde seg til nordmann både i språk, samfunnsengasjement og navnevalg: Han skiftet navn fra Axel Nielsen til Aksel Sandemose.

☞ I Oslo kom han inn i den litterære kretsen rundt det kulturradikale tids-

skriftet Mot Dag, men han ble selv aldri medlem. Han var en antiborgerlig opprører som aldri gikk i takt med noen.

☞ I Norge gjorde han seg straks bemerket som en begavet forfatter og en stridslysten og dyktig debattant. I tillegg til sine skjønnlitterære tekster skrev han en rekke artikler i den radikale delen av Oslo-pressen, og to ganger realiserte han drømmen om et eget tidsskrift, først Fesjå (1934–1936), seinere Årstidene (1951–1955).

☞ Men han var også kjent som drukkenbolt og slagsbror. Sandemose levde på mange måter et hardt liv, og forfatterskapet hans handlet ikke minst om de destruktive kreftene i menneskesinnet.

Tidsskriftet Mot Dag på skrivebordet i en leilighet som var moderne på 1930-talet. Fra Folkemuseet i Oslo.

Foto: Morten Holm / Scanpix

Jantelov og varulver

☛ Sandemose utforsket det destruktive og irrasjonelle både i samfunnet, i den enkeltes psyke og i mytologiske fortellinger. Den berømte janteloven som han formulerte i sitt første hovedverk, *En flyktning krysser sitt spor* (1933), har både sosiologiske og psykologiske perspektiver.

☛ Boka skildrer hvordan samfunnet med sine krav om tilpasning og konformitet bryter ned enkeltmenneskets psyke, og den illustrerer Sandemoses interesse for ondskap og maktmisbruk. Maktmennsker og mordere fylte store deler av hans litterære landskap, og de ble gjerne framstilt som mennesker med et fortrenget følelsesliv.

☛ For å illustrere indre konflikter brukte Sandemose blant annet bilder med myt-

iske referanser. I hans tredje hovedverk, *Varulven* (1958), er den mytologiske verden veldig tydelig til stede gjennom mytene om varulven og om det tapte paradiset, begge myter som viser undergangskreftene i mennesket.

En varulv går til angrep på sitt offer i et stikk fra 1700-tallet

«Jeg vet hvem en Hitler er»

☛ Sandemoses kretsing rundt de uutgrunnelige understrømmene i menneskesinnet har også en politisk undertekst. Han var dypt engasjert i fascismens og nazismens psykologi, og han prøvde å finne ut hvilke dybder i menneskesinnet disse ideologiene hentet sin kraft fra. «Jeg vet hvem en Hitler er,» sier hovedkarakteren John Torson i Sandemoses andre hovedverk, romanen *Det svundne er en drøm* (1944), som han skrev i Sverige under okkupasjonstida.

Et speilkabinett av skalkeskjul

☞ Modernistene mente at forestillingen om et egentlig *jeg*, en fast kjerne eller identitet, er en dyp løgn i vår sivilisasjon. Det samme gjelder ideen om mennesket som et fornuftsvesen. Det er derfor vi møter kontrastfylte, irrasjonelle og bevegelige karakterer i den modernistiske litteraturen. De mente også at den moderne sivilisasjonen skapte fremmedgjorte mennesker med en veldig indre tomhet.

☞ Sandemoses karaktertegninger skriver seg rett inn i denne europeiske samtidsmodernismen. I romanen *Klabautermanden* (norsk utgave 1932) lyder det slik: «Men ingen vet lenger hvem han er ... jeg er én, jeg er to, jeg er tre.» Sandemoses sentrale hovedkarakterer er Espen Arnakke fra romanene *En sjømann går i land* (1931), *En flyktning krysser sitt*

Sandemose blir intervjuet av Yngvar Ustvedt

i spor (1933), *Det stod en benk i haven* (1937) og *Brudulje* (1938), John Torson fra *Det svundne er en drøm* (1944) og Erling Vik fra *Varulven* (1958) og *Felicias bryllup* (1961).

☞ Både Arnakke og Torson er mordere. Arnakke er likevel det egentlige offeret, ødelagt av et jantesamfunn og av makt-

mennesker. Han drives av et kjærlighets-hat og preges av disharmoni og ambi-valens. Torson på sin side har fortrenget sine ugjerninger. Han prøver intenst å oppklare et mord han selv har begått, men altså ikke husker. Fremmedfølelsen og det indre kaoset er her altoverskyggende.

☛ Erling Vik er også en spaltet karakter med motstridende drivkrefter, og han tviler på at han overhodet har en identitet: «Var det en kalte personlighet, kanskje ikke så fast forankret som en gjerne ville tro? [...] at en levde på en illusjon, en svin-del. [...] Han kunne kjenne det slik at han slett ikke var, aldri hadde vært til, som annet enn skalkeskjul for et skalkeskjul, et speilkabinett av skalkeskjul. [...] Et blend-verk, en uvirkelighet holdt sammen av en annen uvirkelighet.»

Hva er et speilkabinett?

Forfatteren Aksel Sandemose i byen der han ble født, Nykø-bing, eller «Jante», som han kaller den i romanene sine. Her med kona Hanne Sandemose.

Foto: Aage Storløkken / Aktuell / Scanpix

«Sannheten er skrevet i vann»

☞ Det eksisterer mange historier og anekdoter om Sandemose, både som forfatter og privatperson. En av de mest utbredte, og mest usanne, er at han skal ha uttalt at mord og kjærlighet er det eneste det er verdt å skrive om. Dette er en replikk hentet fra karakteren Gunder Gundersen i *Det svundne er en drøm*. Selv kalte Sandemose denne historien for sitatfusk.

☞ Skulle vi funnet et sitat som fanger noe bærende i forfatterskapet, kunne det kanskje heller være dette: «Verden blir en annen mens du blunker. [...] Sannheten er skrevet i vann» (fra forordet i *En flyktning krysser sitt spor*, andre utgave 1955). Enhver erkjennelse er altså flyktig og upålitelig, det er umulig å komme fram til en sannhet om virkeligheten eller seg selv.

☞ I forfatterskapet til Sandemose kommer dette synet til uttrykk på flere nivåer. For det første er synsvinkelen i de sentrale romanene personal og fortelleren upålitelig. Fortellingen formidler derfor ingen allmenngyldige sannheter.

☞ For det andre finner vi innslag av *metafiksjon* i tekstene, det vil si forskjellige grep som tydeliggjør at romanverdenen er fiksjon. Tekstene kan for eksempel kommentere seg selv, eller de kan diskutere i hvilken grad språket er i stand til å bringe fram eller formidle erkjennelser.

☞ I *En flyktning krysser sitt spor* og *Det svundne er en drøm* prøver fortellerne å oppnå livsviktig erkjennelse ved å rekonstruere sine liv gjennom skrift eller fortelling. Skrivningen er derfor en strategi for å forstå og gjenvinne kontroll over livet.

☞ I *Varulven* består metafiksjonen av en lek med andre litterære sjangrer. I romanen er det vevd inn en mordgåte, men den forblir uløst. I pakt med tanken om at sann erkjennelse om verden er umulig, ender mange av romanene åpent og gåtefullt. Vi får ingen svar.

☞ Mange av Sandemoses romaner er dessuten ikke romaner i tradisjonell forstand. Sandemose selv likte ikke å kalle tekstene sine romaner. Han framstiller først og fremst et indre sjeleliv av kaotiske og selvmotsigende krefter, ikke en forståelig virkelighet med et logisk ytre hendingsforløp.

☞ Slik er han en videreutvikler av James Joyces bevissthetsstrøm-teknikk («stream of consciousness»). Han fornyer denne teknikken ved å skape en hybrid (blanding) mellom romanen og essayet, sakprosaens subjektive og åpne sjanger. I sine

beste romaner kombinerer han et ytre hendingsforløp med lange essayistiske partier.

☞ Både upålitelige fortellere, løst komponerte romaner med lengre essayistiske partier og tekster uten svar ble av samtidas litteraturforskere vurdert som svakheter ved Sandemoses forfatterskap. I dag tenker vi i stedet at dette forklarer hvorfor Sandemose som en av våre få nyere diktere har fått en plass i verdenslitteraturen.

*Aksel Sandemose
om inspirasjon*

*En flyktning krysser
sitt spor*

*Espen Arnakkes kommentarer
til Janteloven 1955*

